

***Le medicine partenenti alle infermità delle donne, de Giovanni Marinello
(Venècia, 1574), més enllà d'un tractat mèdic i filosòfic***

Anna Isabel Peirats Navarro¹
Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir

Introducció

Des dels orígens², l'escriptura científica de caràcter mèdic va constituir un privilegi destinat a les ments més selectes i un recurs al servei d'un nombre reduït d'especialistes, elevats a l'Olimp d'una ciència inabastable per al comú dels lectors. De més a més, la medicina medieval, basada en la teoria hipocràtica dels humors, no partia tan sols del concepte de salut com a resultat d'un equilibri humoral, sinó que els metges eren també els encarregats de contribuir, amb els predicadors, a la salvació de l'ànima; el contingut doctrinal de la medicina medieval compartia el fons comú de les teories hipocràtiques, des de la correspondència entre els elements i la divisió quadripartida del cos humà³, determinat per l'equilibri o *temperamentum* (Jacquart i Thomasset; Laín).

Així, doncs, tots dos àmbits, medicina i moralitat, es coimpliquen, com a resultat d'un aprofitament de les teories mèdiques en els discursos morals; a més a més, qualsevol malaltia a l'època medieval s'interpretava com un càstig diví pels pecats de la humanitat. Tant és així, que la curació de les malalties s'associava a un hermetisme indiscutible, només accessible als especialistes, mai no als pacients; sobretot, si som conscients que els textos mèdics s'escriuen en llatí, llengua privilegiada per a la difusió de la ciència, fins ben entrat el segle XVII i, fins i tot, el XVIII. Tot i això, el castellà va esdevenir, gairebé al mateix temps que el català, una llengua força emprada en la transmissió del saber des del segle XIII en tot el context europeu, fins que al segle XVI ja representava un model a imitar.

Com a contrapartida a l'ideari de llengua llatina associada a la ciència, en aquestes pàgines es parteix de l'objectiu de presentar una lectura guiada d'una obra escrita en italià, *Le medicine partenenti alle infermità delle donne*, de Giovanni Marinello, que va ser àmpliament difosa i estudiada en l'àmbit universitari europeu dels segles XVI i XVII, tot partint de la premissa o del prejudici que la literatura científica és ben sovint un àmbit inabastable al lector no avesat, fet ben allunyat del que es fa palés en les obres científiques de Marinello (també anomenat Marinelli), capdavanter en el fet d'emprar la llengua pròpia, en comptes del llatí científic.

La producció científica de Marinello

Nascut a Mòdena a la primera meitat del segle XVI, quant als orígens de Giovanni Marinello, hom pot esmentar una carta de Tiraboschi (Venècia, 1602) on s'al·ludeix a una Lucrezia Marinello, filla de Giovanni, metge que es va traslladar a Venècia, on va exercir la carrera professional. El clima cultural que va portar Marinello a ser súbdit de la duques-

¹ Prof. Dra. de la Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir, València, España. Web: <https://www.ucv.es>. E-mail: anna.peirats@ucv.es

² Aquest article s'emmarca en el grup d'investigació núm. 188 del Departament de Llengua i Literatura de la Universitat Catòlica de València i dins del grup de recerca de l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (ISIC-2012-022) de la Universitat d'Alacant.

³ Com a resultat de la inspiració en els escrits de Galè, que partien del recurs a la teoria biològica de la Grècia clàssica dels quatre humors (sang, flegma, bilis groga, bilis negra) es configura tota una tipologia del diagnòstic humoral. En l'equilibri dels quatre humors i les qualitats: càlid, sec, fred, humit, s'explicava l'harmonia de la salut. Per a estudiar la figura de Galè en la societat del seu temps destaquen els treballs de Temkin i Garcia Ballester. Un aspecte destacable del galenisme és la teoria de les qualitats, vinculada a la teoria humoral, segons la qual cadascun dels humors, així com dels medicaments i dels aliments, tenien qualitats pròpies.

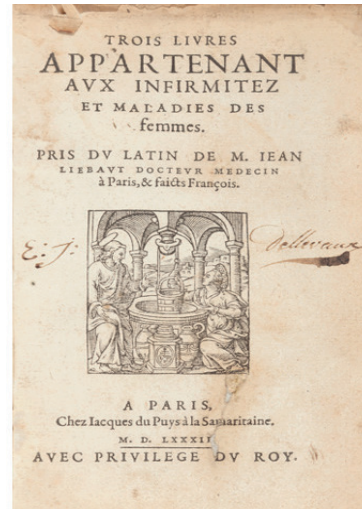
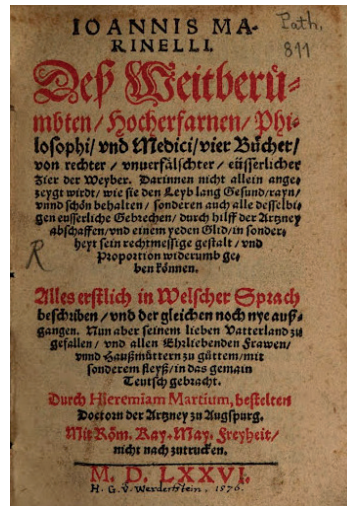
sa de Mòdena, Altesa Estensi, el va fer bon coneixedor de la literatura i de la cultura del moment. Es tracta d'un autor prolífic, culte, que entre 1560 i 1561 va dur a terme l'edició d'alguns textos mèdics, per Valgrisi, el catàleg del qual incloïa un ampli elenc de tractats científics. Al 1562 es va editar la *Prima e seconda parte della copia delle parole*, escrit amb una prosa rica que deixa entreveure l'interès del metge per la llengua. En la mateixa línia destaca el *Dittionario di tutte le voce italiane, usate da migliori scrittori antichi et moderni*, publicat en 1565 (Brevilacqua). També de 1562 és l'obra *Gli ornamenti delle donne tratti dalle scritture d'una reina greca* (De Franceschi), un compendi de consells de bellesa, medicina i cosmètica, on es tracten també els defectes del cos i el mode d'ocultar-los. Aquest text es va traduir aviat al francès (1582).

Amb les obres tot just esmentades, hom pot afirmar que Marinello, a més d'exercir la professió, és un intel·lectual que demostra haver assimilat el saber enciclopèdic necessari per a dissertar sobre aspectes filosòfics, científics i antropològics. En aquest sentit, al 1574, i des de Valgrisi, es va editar el tractat mèdic, en matèria de ginecologia i d'obstetrícia, *Le medicine partenenti alle infermità delle donne*, escrit en "llengua vulgar", terme en què es designaven habitualment les llengües vernacles, en aquest cas en italià, no en llatí, que era la llengua en què es difonien, habitualment, els escrits mèdics. L'obra de Marinello⁴ és una reivindicació del dret i del deure de l'home de ciència d'adreçar-se a un públic ampli i de trencar de soca-rel la transmissió elitista de llarga tradició, de conrear la llengua llatina com a signe de distinció i de cultura, apta per als usos sagrats i solemnes, per deixar pas a una vernaculització del saber (Cifuentes). A la primera edició de *Le medicine* va seguir una edició pòstuma (1610), així com dues traduccions, en francès, *Trois livres appartenans aux infirmité et maladies des femmes* (1582) i a l'alemany, *Ioannis Marinelli ... vier Bücher von rechter, vnverfälschter, eusserlicher Zier der Weyber: Darinnen nicht allein angezeygt wirdt, wie sie den Leyb lang Gesund, rayn vnnnd schön behalten, sonderen auch alle desselbigen eusserliche Gebrechen durch Hilff der Artzney abschaffen* (1576) i novament al francès, *Thresor des remèdes secrets pour les maladies des femmes* (1585). El fet de ser àmpliament traduït a altres llengües evidencia que el tractat de Marinello va tindre una àmplia repercussió en l'Europa dels segles XVI i XVII

Figures 1 i 2. Portada de la primera edició de *Le Medicine partenenti alle infermità delle donne*, de Giovanni Marinello (1574) i de l'edició pòstuma (1610)

⁴ La incansable activitat d'editor i comentarista de textos filosòfics i científics va conduir Marinello a editar els escrits hipocràtics, acompanyats dels seus comentaris (1575), un tractat sobre la pesta, *De peste ac de pestilenti contagio liber* (1577). Assidu lector d'Aristòtil, Marinello va escriure la *Retorica ad Alessandro* (1575).

Figures 3 i 4. Portada de la traducció a l'alemany *vier Bücher von rechter, vnverfälschter, eusserlicher Zier der Weyber...* (1576) i de la traducció al francès *Trois livres appartenans aux infirmités et maladies des femmes* (1582)

L'elecció de la lingua volgare

L'originalitat de l'obra de Giovanni Marinello rau en el fet de ser el primer tractat mèdic, com més tard serà *La commare o riccogliatrice* (1595) de Girolamo Mercurio a argumentar en *lingua volgare*, és a dir, en italià, poc després que Pietro Bembo reivindicara el model de la llengua de Florència, per tal de dignificar l'idioma i situar-lo al mateix nivell del llatí; aquesta iniciativa va ser ben acceptada i ben rebuda en el vessant de la llengua literària. Ara bé, en l'àmbit de la producció científica, la qüestió de la llengua presentava orientacions diverses a la fi del segle XV, i més encara en l'àmbit de la medicina. Amb tot, Marinello era conscient de la seua elecció per la llengua italiana, motivació unida a una voluntat humana, d'intentar acostar la ciència a un públic ampli, a més d'una decisió que respon a motius culturals i ideològics del metge de Mòdena. Cal ressaltar, així mateix, un tarannà sensible en Marinello, extern a l'àmbit professional, així com un regust per la vida quotidiana dels ciutadans, fet que el condiciona a una immersió en els fenòmens físics de l'ésser humà.

Contingut mèdic: de la teoria a la praxi

Des del punt de vista del contingut mèdic, en el vessant de la ginecologia i de l'obstetrícia medieval, hem de partir de la premissa que en l'antiguitat, tal com es fa palés al tractat de Marinello, l'obstetrícia⁵ s'exercia a la pràctica sense haver adquirit estudis, i s'administrava per part de les dones⁶, les anomenades "llevadores" i les "assistents" que transmetien el seu saber de mares a filles. Atés que l'analfabetisme era freqüent entre les classes mitjanes, les llevadores no demostraven haver assimilat coneixements tècnics, sinó que es basaven en l'experiència i en la pràctica. La tasca de la llevadora, tal com era costum en tota la tradició medieval, abraçava les funcions d'assistenta del part i del

⁵ El terme *obstetrix* era la forma d'adreçar-se en Roma a les llevadores. L'etimologia del mot llatí deriva del verb *obstare*, en el sentit de "estar al costat de" o "davant de", per tal com la llevadora acompanya a la partera (Conde).

⁶ Aquesta activitat sanitària de les dones, en tant que assistents professionals en els parts, abraça fins als segles XVI i XVII. A partir d'aquest moment, calia una llicència per a aquesta pràctica, amb la qual cosa es va reduir considerablement l'exercici de les llevadores sense estudis i de les sanadores (Gutiérrez), la pràctica de les quals es va associar ben sovint a aspectes de fetilleria.

postpart; podia ser testimoni jurídic legal, en cas de possibles testaments o herències esdevingudes a conseqüència del part; assumia una funció de transmissora del saber, per a ensenyar a les llevadores futures i administrava remeis terapèutics per a tot tipus de dolències (Green 1994).

En el vessant oposat a l'exercici pràctic, pel que fa a l'estudi teòric i professional en matèria de ginecologia i d'obstetrícia, cal posar de relleu que l'obra de Marinello no destaca per l'originalitat quant a les tècniques mèdiques, tot i que en alguns capítols planteja aspectes innovadors i originals, ja que el tractat és hereu d'una tradició dins del sector de l'obstetrícia, que té en compte el corpus hipocràtic i les idees d'Aristòtil (al *De generatione animalium*, per exemple), de Sorà d'Efes⁷, dels escrits ginecològics de Galè, de l'escola salernitana (amb Tròtula)⁸, del *Canon* d'Avicena o d'Albucasi, en *Ad docendum obstetices*, tractat mèdic de tradició aràbiga. A més a més, es fa palès, al tractat de Marinello, la tradició de l'XI llibre de les *Etimologies de sant Isidor de Sevilla*, així com la *Summa Theologica* de sant Tomàs d'Aquí, entre d'altres.

A partir de les obres anteriorment esmentades, així com de tota la tradició dels textos bíblics i patristics que influeixen en tots els vessants de la societat medieval, tant en la literatura com en la medicina, s'explica com també hi té cabuda, a *Le medicine...* la consideració de denigrar la dona des d'un punt de vista misogin: la dona, des del mateix moment de la seua creació, era considerada com un ser inferior a l'home, ja que va ser formada a partir d'una costella, com a conseqüència de l'aparició de l'home sobre la terra. Eva, doncs, va ser creada com un ens secundari en origen, naturalesa i animació, condicionada negativament, fins i tot quant a la imposició etimològica del seu nom propi. Al costat d'Aristòtil (*De gen. anim.*, II, cap. 3) i la tesi que la dona era un *mas occasionatus*, sant Tomàs d'Aquí considerava aquesta inferioritat com un principi indiscutible; és més, la generació de la dona era l'efecte d'una deficiència o d'un atzar, més que d'una causa natural.

Des d'aquest posicionament, de devaluar la imatge de la dona, els consells de Marinello en matèria d'erotisme no són originals, per tal com Avicena i Albert Magne havien tractat el dilema sobre la necessitat o el caràcter circumstancial del plaer sexual en la reproducció humana. Una de les polèmiques mèdiques, amb fons teològic, pel que fa a la unió sexual, era la qüestió de l'existència del semen femení. D'una banda, Guillem de Conches, al segle XII, en la línia d'Hipòcrates, Galè i Avicena, defensava l'existència del plaer, i com a conseqüència, l'efusió de semen en la reproducció de l'espècie humana (Verdon). Aristòtil i Averrois, de més a més, reduïen l'existència de l'esperma femení en la formació de l'embrió, amb la qual cosa es demostrava com el plaer no és necessari de cap manera en les dones, ja que la vulva femenina pot, fins i tot atraure, el semen sense la intervenció de l'acte sexual⁹. Segons Aristòtil (*De generatione animalium* I, cap. 19), la

⁷ Els llibres de Sorà d'Efes (segle II), en matèria de ginecologia i d'obstetrícia, abraçaven aspectes novedosos, com l'ètica de practicar la medicina, i van tindre una gran repercussió en l'àmbit científic. Entre els seus estudis cal destacar *El Arte obstétrico*, un tractat sobre les malalties de les dones, en què dedica una primera part a les qualitats físiques i espirituals de les llevadores, així com l'anatomia i les funcions dels genitals femenins, la concepció, la gestació i el part (Lattus i Carreño).

⁸ Al segle XI, l'escola de Salern és considerada el primer centre mèdic europeu. Tròtula, a qui se la designava com a *sapiens matrona*, és autora del tractat *Passionibus mulierum curandorum*, conegut com a *Trotula maior*, que tracta de les malalties de les dones abans, durant i després del part, amb àmplia difusió fins al segle XVI.

⁹ Segons Averrois, una de les seues veïnes va quedar embarassada per banyar-se en l'aigua en què un home havia dipositat el seu esperma. Averrois conta al *Colliget* aquest succés, com a observador el succés de la veïna, de qui ningú mai no havia dubtat de la seua decència: "Et vicina quaedam mea, de cuius sacramento confidere multum bene poteramus, iuravit in anima sua quod impraegnata fuerat subito in balneo lavelli aquae calidae, in quo spermatizaverunt mali homines, cum essent balneati in illi balneo" (1562, 22).

dona no té semen pròpiament dit; altrament, en el moment del coit experimentaria dues secrecions espermàtiques: el semen i la menstruació.

En el vessant oposat a la visió fisiològica de la menstruació i dels perills del coit, així com de la intervenció o no de l'esperma en la unió sexual, els moralistes basaven els seus discursos en el fet de predicar el coit com a experiència nociva i pecaminosa, únicament permès en el cas concret d'una reproducció assegurada *a priori*. El precepte resultant, aplicat a tota la difusió del saber, era la dedicació a la vida contemplativa i l'exercici de la part intel·lectual, per dominar la voluntat i allunyar els instints vils de l'apetit carnal. Tot amb tot, el matrimoni havia de ser fruit de la meditació prèvia, sempre, però, d'acord amb els principis teològics *fides, proles, sacramentum*, considerats des de les glosses com a regla del matrimoni. Convé tindre present, en aquest punt, que els consells sobre la unió matrimonial en Marinello es redacten l'any en què conclou el Concili de Trento, per la qual cosa l'escriptura assumix un registre gairebé novel·lístic, des d'una voluntat d'incentivar amb el discurs la sexualitat unida al vincle sagrat del matrimoni i, doncs, a la procreació, al servei d'assegurar la descendència¹⁰.

Tot i això, Marinello apunta perspectives menys legítimes quan ho considera escaient, amb motiu d'alguna reflexió filosòfica; per exemple, a propòsit de la imaginació femenina pel que fa a la semblança dels fills als pares legítims. Amb el que recomana Marinello es podria assegurar als hòmens la paternitat i, alhora, evitar problemes o acusacions d'infidelitat per part de la dona; per aquest motiu és important que la cambra on esdevinga l'acte sexual siga bella, perfumada i amb imatges. Si la dona peca d'adulteri, però imagina contínuament l'home, els fills bastards es poden assemblar al pare legítim, encara que només siguen "imaginats":

E quindi per avventura ne viene che i bastardi più somigliano coloro che non sano padri veri, ma imaginati, percioché le moglie, essendo in adulterio, e temendo de lor mariti di continuo mentre dura quello atto, gli hanno nella mente. (III, cap. 3, 247)

Amb aquestes reflexions, més allunyades dels discursos dels moralistes i dels metges coetanis a Marinello, com a resultat de la lectura crítica de la producció científica, cal parar esment en el fet que l'obra del metge de Mòdena és pròxima al lector i adreçada a un públic heterogeni, tot tenint en compte que els textos científics i, en concret, el llenguatge mèdic, no és accessible sempre a tots els lectors, si bé, i de manera paradoxal, acomplix una importància essencial en la conservació de la vida. Des de la iniciativa d'anteposar la comunicació en la llengua que tothom entenia, Marinello rebutja l'hermetisme i el misteri que envolta la medicina i reflexiona sobre l'ésser humà, el pensament i la moralitat, a través de la medicina, allunyat dels exponents de la màgia o de les supersticions, tan difoses, en general, en totes les èpoques.

Estructura del tractat mèdic

El pròleg

Des de l'inici del tractat, al pròleg de *Le medicine...*, es pot copsar tot d'una que Marinello reconeix la inclinació habitual dels antics filòsofs de revelar els secrets de la natura, per tal d'emmirallar les persones no doctes, motiu pel qual els savis se senten reverenciats i adorats. D'acord amb Marinello, aquestos savis eren enemics de la natura,

¹⁰ Aquestes idees estan reafirmades en els tractats teòrics, com el *De Amore* d'Andreu el Capellà, sobretot el capítol que dedica al sagrament del matrimoni (Creixell). El coit conjugal, per tant, serà tractat com un pecat, si no es tracta d'engendrar descendents. Contràriament, si el coit és impulsat per la *libido*, els cònjuges no podran rebre el sagrament de l'Eucaristia (Tomàs d'Aquí, III, q. 80).

de manera cruel i impietosa, i assumien que la seua comesa era mostrar miracles, que només ells, pel fet de ser científics, podien difondre. De manera consegüent, el pròleg de Marinello rebla el clau quan apunta la idea que, si es demanaren explicacions a aquests metges que pretenien ser reverenciats, adduirien que no era el moment o no era pertinent revelar els secrets de la ciència, i més aviat preferirien deixar morir a donar explicacions; no gensmenys, si el malalt curava s'excusaven, tot adduint que el mal requeria més temps per a la completa curació. És evident que des del mateix pròleg de *Le medicine...* Marinello és conscient dels hipotètics detractors de la seua intenció de divulgar l'obra, potser l'acusaran de ser contrari a tots els principis, de restar autoritat a la medicina, fins i tot faran escarni de les seues paraules, pel simple fet d'haver compost aquest tractat en llengua vulgar, a més del fet de partir de l'objectiu de servir d'ajuda al gènere femení; argumentaran que l'obra de Marinello no serà ben aprofitada, per tal com les dones no sabran usar els remeis mostrats:

Biasimandomi diranno quello che gli anticho ciò è che primieramente tolgo l'autorità alla medicina, riducendola in lingua volgare italiana, onde ogni vile persona l'intenderà; dipoi altri aggiugneranno che se coloro che havranno bisogno de' medicamenti quà scritti ne gli vorranno seguire le più volte nos riusciranno loro per le varie cagioni dell'infermità, anzi in contrario ne gli offenderanno si che non sarà minore errore il mio di quello che io imputo a gli altri. (f. IVa-IVb)

Des d'aquest clar punt de partida, ensenyar i servir de guia a les dones, Marinello argumenta que tractarà la manera mitjançant la qual s'ha d'atendre l'infant en el moment del part fins als catorze anys de vida. Així, doncs, el tractat està adreçat i entregat a tots aquells que necessiten instrucció en aquestes matèries, en l'única llengua que poden entendre:

A quegli che ridendo dicono che molto io sono intento a servire donne dico che non lo nego; ma aggiugno anche l'ordine delle cose medicinali mi pare che così richiegga perciocché dovendo io trattare della conservatione del corpo humano ho meco stesso riputato convenevole principio questa mia opera, alla quale seguirà la maniera con che si debba allevare la creatura uscita del ventre della madre fino al quartodecimo anno della sua età [...]. E di più lor dico che né alla nostra favella né all'altrui ne l'ho scritta ma solo a coloro che havendone bisogno la legeranno la dedico e dono. (f. Va)

En el mateix pròleg, Marinello delimita l'estructura del tractat en tres parts¹¹ o llibres principals, que abracen la vida de la dona jove des que s'uneix en matrimoni fins al moment del part:

Primer llibre: fase anterior al matrimoni, on es presenten criteris tradicionals pel que fa a l'elecció de la parella (caps. 1-13).

Segon llibre: inclou referències de com es pot superar l'esterilitat o la impotència, així com els problemes que cal superar per a assegurar l'èxit en la procreació (caps. 1-32).

Tercer llibre: la gestació, el part i el postpart (caps. 1-15): aspectes específics de ginecologia i d'obstetrícia, sense obviar la importància de la llevadora, que haurà de ser eficient. Atés que la llevadora sol ser poc entesa, de cada deu dones que moren en el part, nou d'elles ho són com a resultat de la poca professionalitat de la llevadora, segons Marinello, per la qual cosa aquest tractat ajudarà a perfeccionar l'exercici de les dones

¹¹ La distribució del nombre dels capítols es reinicia a cada llibre, de tal manera que cada part és independent i presenta una estructura tancada, amb títol, proemi i conclusió.

que, en la pràctica diària, eren responsables dels parts i agents sanadors en l'atenció als nounats:

E questi il più so che saranno donne e alcuni huomini amici, li quali troveranno questo ordine, che in tre libri si contiene tutta la vita della giovane donna cominciando dal suo maritarsi fino che sia uscita del parto. Nel qual tempo s'alcuna noia le si facesse incontro; si come è qualche impedimento pel quale si havesse a trastornare il matrimonio nel Primo Libro dimostro come rimuovere si debba; e nel secondo si legge secondo che i medici ne ragionano come la sterilità toglier via si debba; e nel terzo la gravidanza col parto [...]. E nel parto istesso quanto diligente e sollecita debba essere la levatrice alla quale se insegna più modi pe'quali si produca in poche hore la creatura in luce, e apresso se ne traga la secondina. (f. Va-VIa)

Llibre I (capítols 1 a 13)

Si ens endinsem en els aspectes més rellevants del contingut dels tres llibres en què es divideix el tractat de Marinello, d'acord amb l'estructura marcada per l'autor des del mateix pròleg, al llibre I (capítols 1 a 13) es pot copsar com l'edat idònia per a la unió matrimonial està marcada per un to més pròxim a les creences populars que no al punt de vista científic; s'hi argumenta que ja als 18 anys es pot trobar un marit per a les jóvens, per tal com és el temps escaient per a afrontar bé l'embaràs i el part; mai no s'hauran de superar els 25 anys, ja que el procés de gestació i del part podria resultar més complicat i els fills naixerien menys perfectes.

Pel que fa a la unió sexual de la parella, cal tindre en compte dos períodes: el preceptiu de la santa religió, després del matrimoni, i un segon període, d'acord amb el que recomanen els astròlegs, en què la dona no estiga "purgata da menstrui"; és a dir, amb restes internes de menstruació, ja que la criatura naixerà en perill de morir o patirà alguna malaltia. En qualsevol cas, i tenint en compte tota la tradició de rerefons teològic, convé no deixar massa temps després del matrimoni per a la unió sexual, ja que segons Marinello, la vellesa corromp l'intel·lecte.

Marinello també determina en aquesta part inicial del tractat quin és el temps escaient per a la unió sexual, i afirma que el coit és menys nociu a la primavera, alhora que determina les hores més convenientes per a la unió sexual, aquelles en què la digestió encara no s'ha dut a terme, sempre abans de dormir. Aquesta és l'hora òptima per a engendrar, ja que l'esperma de l'home concorda amb l'esperit. De més a més, els cossos més òptims per al coit són: els càlids i els humits, que tenen més esperma, en contraposició als colèrics, els flemàtics o els malencònics. D'acord amb l'edat, és menys nociu l'esperma dels jóvens:

Fra le stagioni dell'anno è meno nocivo l'atto del coito e meglio si comporta nella primavera, e apresso nello inverno. Poco si deve usare nel tempo della estate e meno nell'autunno [...]. Sono due hore particolari nelle quali l'huomo puo esser con la donna: l'una è quando la digestione del cibo non è anche compiuta e avanti il dormire; questa hora è ottima a generare, perciöché lo sperma dell'huomo si conferma con lo spirito. (I, cap. 3, 4).

Nogensmenys, i tenint en compte l'època en què s'escriu el tractat, és evident que Marinello no farà una apologia de la unió sexual *stricto sensu*, sinó que actuarà com un vertader home de ciència del moment i descriurà, des de la fusió de la medicina amb la moralitat, els perills i les dolències que poden ocasionar-se en cas que l'home es deixi

seduir pels delits carnals (I, cap. 4): se sentirà massa dèbil, perdrà la vista, la memòria i li esdevindrà algun accident; estarà pàl·lid i tindrà color groc de pell, símptoma que pot tenir una causa exògena, com és el mossegament de rèptils verinosos, o endògena, com a resultat de la ingestió de tots aquells aliments que multipliquen la còlera o la malenconia i interrompen el procés del fetge.

Els remeis per a curar aquestes dolències s'expliquen tenint en compte el que la patologia humoral dels metges formats en les escoles hipocràtiques i galèniques designen com *amor hereos* o malaltia d'amor (*aegritudo amoris*), que té un fons malencònic “por causa de amor de mujeres” (Cull i Dutton, II: 107). Aquesta malenconia és tractada en els manuals de medicina, com tota patologia, com a alteració de l'harmonia natural o *temperamentum* en la teoria del *corpus hipocraticum*. Marinello, en aquesta línia, indica com a remeis: confortar, donar vigor a l'estòmac amb empastres que recomane el metge, per tal que millore la digestió i supere la debilitat. En aquest temps el menjar ha de ser delicat i saludable: pollastre, capó, brou, dels quals es farà minestra amb rovell d'ou i safrà, o amb altres espècies odoríferes no molt càlides. El vi haurà de ser dolç, ja que caldrà confortar l'esperit. Caldrà dormir i descansar molt, per tal d'eradicar les preocupacions. A més, hauran de rentar-se els membres genitals, ja que la curació farà imprescindible la recomanació d'una dieta a l'estil del que es considerava preceptiu en els tractats teòrics mèdics: ús del bany, l'aplicació de “todas aquellas cosas que humedecen” (Cull i Dutton, I: 106). Només amb el bany es podrà apaivagar el delit carnal; es recomana que el bany incloga aigua de roses i fulles de salze:

Il bagno è molto commendato, però lavinsi le mani e piedi con acqua, nella quale siano cotte rose e foglie di salice. Il dormire similmente in questo caso è sommamente laudato, e per conseguente il riposo, e no meno de gli altri vale il giocare fatto senza turbatione d'animo, ma con risa e piacere. Alla fine porge grandissima utilità il mitridato preso con cose che rendano humido lo elettuario fatto di muschio e quello fatto di ambra. E tra le cose odorifere conforta una palla fatta di laudano, garofoli, muschio, sandali e alquanto di zaffrano, la quale in mano si deve portare. (I, cap. 4, 6)

Els perills que solen esdevenir per unir-se carnalment amb excessiva freqüència són, a més de la debilitat, problemes de visió i sequedat del cervell. Per a curar-se caldrà untar el cap amb oli de violes, estendre'l per les orelles i pel nas i després pel membre viril, amb oli calent d'agnuscast, xiprer o espígol, als quals s'afegirà ambre (I, cap. 5).

Marinello resalta la idea que els cossos ardents de delit carnal són el resultat de tenir una complexió sanguínia, sobretot entre la joventut. Amb tot, si el desig de concupiscència està unit a una abundància d'esperma, o d'abundant sang, o d'excessiu picor, o de ventositat¹², caldrà fer sagnies al pacient, per tal d'eliminar el desig; a més, caldrà untar els ronyons, òrgans en què segons els metges medievals, residia la concupiscència, amb oli de roses, càmfora, cera i vinagre, que es poden afegir també a l'amanida, per tal de refrenar els apetits discordants¹³:

¹² Aquesta característica té l'origen en la matriu i mostra la influència de la teoria de Galé, junt amb altres termes com “vapor uteri”, “sufocacions de la matriu”, tal com es documenta en el *Fasciculo de medicina*, atribuït a Johan de Ketham, a Venècia, el 1491 (Altieri Biagi, Mazzota, Chiantera & Altieri).

¹³ Altres remeis que es donen al llibre I estan destinats als que quan dormen es corrompen (I, cap. 7) i solucions per als hòmens que presenten contínues ereccions del membre viril (I, cap. 9). No es donen solucions relacionades únicament amb el delit carnal, sinó també pel que fa a la incontinença urinària, tant dels hòmens com de les dones, per esclarir les causes i aportar-hi remeis. La raó d'aquesta dolència és que els vasos que contenen l'orina, segons Marinello, són dèbils, no retenen l'orina. A més a més, depèn també del

Qual hora questa concupiscenza si movesse da acutezza di sperma, o di soverchia abbondanza, o di calidità de luoghi spermatici, che nol tirassero a se, o da copia di sangue con debolezza del corpo, o da prurito, che fosse in detti luoghi, si come avvenire alle donne alla bocca della matrice. E per questo no cessasse il desiderio loro o pur la ventosità, o per dormire supino, noi habiamo ad haverne quella cura, quale si è: che prima, se questa tentatione sia in corpo sanguino senza le qualità narrate, gli si debbe ungere le reni, la verga e li testicoli con unguento fatto di oglio rosato, camphora e cera, overo composto di populeon, litargirio e aceto o di alquanto, che sarà di grandissimo giovamento, guardandosi di non continuare troppo co tali untioni, percioché renderebbero debile la verga. Dipoi facciasì condire vivande di cose acetose, et acerbe onde chi mangia lenti cotte e condite con aceto o agresta o lattuca cruda o portulache pur, con aceto in insalata o in altra guisa. (I, cap. 6, 8)

Llibre II (capítols 1-32)

El segon llibre, que representa el cos central del tractat (capítols 1 a 32), és el més extens; s'inicia amb un proemi, a mena de recordatori, que subratlla l'objectiu d'aquesta part: servir de guia a tots aquells que desitgen tindre fills, però que, conscients dels seus defectes, arriben a dissoldre el vincle sagrat i es tornen a unir en matrimoni. A aquesta circumstància cal afegir moltes malalties que, segons Marinello, esdevindran tant a l'home com a la dona, per la qual cosa, es prescriuran remeis per a superar l'esterilitat i evitar incomplir el sagrament del matrimoni, que s'ha configurat de manera indissoluble.

Atés que una de les metes clares del matrimoni era, no cal dir-ho, aconseguir la descendència i promoure la fecunditat, l'esterilitat en les dones era considerada negativament, des del precepte diví contingut ja al Gènesi “crescite et multiplicamini et replete terram” (Gn 1, 28); des dels orígens es va imposar el vessant de l'*auctoritas* sobre el punt de vista científic, atés que s'entenia que l'esterilitat era un mal que provenia de Déu, bé perquè les relacions no havien esdevingut en temps adequats, bé per algun problema físic o psíquic d'algun dels membres sexuals. Fins i tot des de la medicina es recull aquest enfocament, i Bernat de Gordoni, al *Lilium medicinae* entén que la perfecció està unida intrínsecament al fet d'engendrar (Cull i Dutton, I: 258). D'altra banda, els metges medievals entenien que l'esterilitat pot tindre la causa tant en l'home com en la dona, o en ambdós, tant per motius externs com interns del cos, per la complexió, o per la matriu (Massé).

Al tractat de Marinello s'expliquen els tipus d'esterilitat i les raons per què la dona no pot tindre descendència i s'especificuen, de manera equivalent, quatre raons per què l'home pot ser un impediment per a la reproducció:

La primera raó és que la complexió de l'home i de la dona han de ser discordants; per la qual cosa, si l'home és de natura freda, convé que la dona siga de complexió càlida¹⁴. La segona raó, quan existeix algun òrgan principal en l'home que està malalt, bé el cervell, el cor, el fetge, l'estòmac o els renyons. Per exemple, per a les malalties del cervell, si l'esterilitat té l'origen en aquest òrgan, cal preparar un letovari amb molsa i flors de romaní. També pot haver-hi esterilitat en l'home quan s'ha extret sang d'algunes venes pròximes a les orelles, ja que l'humor espermàtic descendix del cervell, passa pels renyons i arriba als membres

que hom ha menjat, per a la qual cosa Marinello recomana beure en dejú una onça de xarop, fet de suc de murta i mitja onça de xarop de roses seques (I, cap. 12).

¹⁴ Segons Hipòcrates (1986 ed.) aquesta distinció de complexions té a veure amb els diversos hàbits de vida, a més del fet que les dones experimenten una eliminació de calor amb la menstruació. De més a més, estableix diferències entre les dones, segons si són de qualitat humida o seca i d'acord amb l'ètnia o l'edat.

genitals. En tercer lloc, i seguint les teories del *Lilium medicinae*, Marinello afirma que la causa de l'esterilitat pot esdevindre perquè el semen masculí no siga apte per a engendrar, ja que ha de tindre una determinada temperatura i ha de ser espès, no líquid; aquestes qualitats no les presentaran els hòmens massa jóvens, els que mengen massa, els vells decrepits o els que estan contínuament amb dones, el semen dels quals no serà apte per a engendrar. En darrer lloc, els membres genitals masculins poden ser la causa de l'esterilitat de la parella. Si el membre viril és de dimensió massa reduïda no podrà unir-se al coll¹⁵ de la matriu, cosa que sol ocórrer quan l'home és massa gros. D'altra banda, si el membre viril és massa gran l'esperma es refreda i no es pot dur a terme la fecundació.

Algunes dones, segons Marinello, no queden embarassades a causa de la natura de la matriu, ja que l'esperma no podrà ser dipositat en el lloc idoni. Altres dones no poden engendrar a causa de diverses malalties, entre les quals Marinello destaca com a principals: les malalties de la boca, els apostemes, les hemorroides, la inflamació de la matriu, la hidropesia, o l'acumulació de sang coagulada a la matriu.¹⁶

Pel que fa a l'esterilitat en la dona, la primera causa per a Marinello és la complexió, que no serà discordant amb la de l'home. D'altra banda, pot haver-hi esterilitat quan els membres principals no són aptes, o quan el semen, a diferència del que alguns autors opinen, no és apte per a engendrar, ja que tan sols ho és el semen masculí, seguint Aristòtil (*De generatione animalium*): “Quando li membri principali sono offesi, ma ciò si debe piu guardare regli huomini che nelle donne, percioché il lor seme, come vogliono alcuni, non è atto al generare, ma solo quello de gli huomini”¹⁷ (II, cap. 1, 54). De més a més, l'esterilitat de la dona gairebé sempre és provocada per la complexió de l'úter, que ha de ser càlida i humida. Per a aconseguir aquesta característica i, consegüentment, quedar embarassada, el metge ha de recomanar un xarop i prescriure una dieta que incloga: carn de cabrit, pollastre, corder, condimentats amb lletuga, espinacs, vi clarificat, no massa fort; caldrà evitar menjar massa al desdèjuni i dormir bé. A més, la dona s'haurà de banyar amb aigua a temperatura natural, dues hores després de sopar¹⁸.

¹⁵ La descripció dels membres sexuals femenins s'evoltava a l'Edat Mitjana de no poques metàfores, més que a la precisió científica en la definició; així, no sorprèn que es compare l'úter amb una botella, amb coll, o l'entenga com una canya o un recipient. En aquesta línia destaquem la definició de l'úter en sant Isidor de Sevilla, que, òbviament, presenta una confusió terminològica: “el útero es propio de las mujeres; es en él donde conciben, y tiene el aspecto de una caña. No obstante, hay autores que emplean el vocablo *uterus* en sentido de vientre, como propio de uno y otro sexo; y esto no lo hacen únicamente los poetas, sino otros escritores. Se le denomina *uterus* porque es doble y está dividido en dos partes perfectamente diferenciadas que, replegadas, se arquean a manera de cuerno de carnero; o porque su interior lo llena el feto” (Oroz, Marcos & Díaz, 37).

¹⁶ Un tret que no inclou Marinello, tot i que apareix en el *Canon d'Avicena*, és l'ebrietat, com a impediment en el moment de la concepció (Herrero).

¹⁷ En el vessant oposat a l'absència de semen femení, cal destacar les teories de Galé, en l'obra *De usu partium*, per a qui el semen femení, tot i que imperfecte, és necessari per a la concepció, per la qual cosa la dona ha de ser excitada i sentir plaer per a poder engendrar (Herrero). També cal destacar el cas del llibre *Speculum al foederi* (Solomon), text que suposa una apologia de l'erotisme i de la necessitat del plaer en la reproducció humana.

¹⁸ Crida l'atenció que al tractat de Marinello no es fa al·lusió a un costum molt estès per part de les dones que volien quedar embarassades: acudir a les curanderes que atorgaven remeis. Un exemple d'aquesta pràctica es pot llegir a l'*Spill* de Roig, que no oblidem que era metge, en un passatge en què el protagonista es casa amb una dona vídua; atés que no pot restar embarassada, recorre a una curandera, la metgessa de Bigorra, l'exercici professional de la qual està documentat en el segle XV (vv. 4534-4555). Amb les pràctiques dutes a terme per aquestes curanderes, s'afrontava el problema de l'esterilitat i la falta de descendència en els matrimonis; els remeis abraçaven espècies, com el gingebre, o l'ús de pedres precioses o amulets i altres tipus de pràctiques fetilleres (Usandizaga).

Una de les proves que es feien servir per tal d'esbrinar si l'esterilitat provenia de l'home o de la dona, i que recull Marinello en aquesta segona part del tractat, és aproximar un all al nas de la dona; si aquesta en percep l'olor, consegüentment el defecte no és de la dona, sinó de l'home (II, cap. 1, 58). No obstant això, si el problema és una patologia de la matriu, Marinello prescriu medicaments, amb residus de lli, als quals s'afegeix vi blanc; aquest preparat es deixa reposar durant una nit, transcorreguda la qual es pot reservar en un got o recipient: “ascoltate un medicamento che cura tutte le infirmità della matrice, togliete un pugno di lino con la stoppa diligentemente pesto, il quale porrete a mollificare in vino bianco odorifero per una notte. Poi cavato mettete in alcun vaso ad intepidirsi” (II, cap. 9, 86). De més a més, hom afegix altres remeis també eficients, entre els quals destaca l'arrel de malva o el fenoll en infusió.

D'altra banda, si el dolor de la matriu debilita les dones, caldrà fer ús del bany amb aigua calenta i oli. Després aplicar a la matriu medu·la de cérvol, greix d'oca, cera blanca, fem de cabra i rovell d'ou i, un dels remeis més efectius, llavor d'espínacs i blets:

Anche molto è a proposito, se il dolore sarà tale che renda la donna debile e afflita; la fomentatione fatta con spongie calde bagnate in acqua e oglio e poi spremute e apresso vi ungete con medolla di cervo, grasso d'oca, cera bianca, sterco di capra e rosso d'ovo misti. Si racconta un medicamento utile al dolor di matrice se farà solo e gravissimo con ventosità, il quale è questo: pigliate le semi di atriplice selvatica e bieti, le qualse cose bene peste e tepide ponerete alla matrice. (II, cap. 9, 88)

En aquesta segona part del tractat s'arriba a la conclusió que quan la matriu de la dona no permet tindre descendència pot ser perquè és molla i humida, per la qual cosa no reté el semen. En altres casos, quan l'esterilitat té l'origen en alguna ventositat, s'haurà de purgar el cos de la dona, a més de prescriure una dieta que incloga carn rostida, condimentada amb fenoll; es recomana, a més, beure vi, però en poca quantitat, millor durant el dia, per tal de no alterar les fases del somni durant la nit. Es recomana el bany, durant mitja hora, amb aigua, on s'haja inclòs api, cardamom, comí¹⁹, alcaravia, calament (poliol²⁰ blanc), menta i magnòlia. A més a més, caldrà empolvorar el menjar amb canyella, pebre i margarida:²¹

Se il medico vedrà che da humori proceda ventosità, che impedisca il generare; purghi il corpo della donna. Impongale che mangi carni arrostate e condite con finocchio et petrose-molo. Beva essa buon vino acuto, ma in poca quantità, digiuni spesso, affatichisi e non dorma il giorno. Purgata la dona facciasì un bagno d'acqua, ove sia bollito ameo, amomo, carvi, comino, calamento, pulegio e fiseli, nel quale segga dentro per mezza hora e più. Se tale farà la volontà del medico che le

¹⁹ El comí, bollit amb oli i aplicat en forma d'empastre, es feia servir per a curar els retorçons i les ventositats en el ventre (Cierbide).

²⁰ El poliol blanc, del ll. Pulegium, és actualment una herba molt coneguda i emprada com a infusió que afavoreix la digestió. Als Ms. medievals s'argumenta que el poliol blanc curava les mossegades d'animals verinosos; a més a més, provocava la menstruació i tenia la virtut d'accelerar el part (Cierbide).

²¹ En l'original “diamargariton”, la forma antiga del qual és “perla” segons el *DCVB*. En la farmacopea antiga, s'elaborava un electuari la base del qual eren les perles, amb propietats curatives per al cor, com a principal propietat. Tal com recullen les fonts antigues “hácense de ella polvos y tabletas, y sirven para fortificar el corazón, cabeza y estómago y para poderse mejor empreñar dévense pugar las mujeres de los malos humores con theodoricon y diamargariton quando se allega el tiempo que quieren menstruar” (Sánchez González, 159).

sarà di grandissimo giovamento. Sopra le sue vivande sparga polvere fatta di dette cose mista con pepe lungo polverizato, canella et simili. Appresso usi elettuarii calidi, quali sono il diagalanga, el diacumino e il diamargariton. (II, cap. 15, 95)

Un dels temes que més rebuig provocava en la tradició medieval, tant des de la literatura, com des de la medicina i els discursos dels moralistes i de la tradició bíblica (Lv 15, 19-20), és la menstruació,²² tractada com una font de malalties i considerada el resultat impur de la segona digestió. En aquesta segona part del tractat, Marinello dedica un capítol, en què s'expliciten les causes de la menstruació i els problemes que se'n deriven, així com els remeis per tal de solucionar les patologies derivades. Pel que fa a la definició científica de la menstruació, Marinello segueix les idees d'Aristòtil, de les glosses bíbliques, del tractat *De contemptu mundi* d'Innocenci III, de les *Etimologies* de sant Isidor i de la història natural de Plini el Vell, entre d'altres. En aquesta línia, el metge de Mòdena entén l'origen de la menstruació partint de la idea de considerar la dona, atenent només a la complexió freda i humida, com un home dèbil i imperfecte, que experimenta humors superflus, que tenen l'origen en el resultat d'una mala digestió; és per això que cada mes han d'eliminar aquestes superfluïtats en forma de sang, per tal d'assegurar la salut del cos:

Essendo la dona, per la sua frigidità e humidità, un debile huomo e come fatto a caso, e per ciò, sopravvenendo in lei alcuni superflui humori, nati da indigestione, dalla natura sono raccolti per spatio di ciascun mese nel sangue, il quale, come si soverchio e non buono alla conservazione del corpo ne manda fuori. La via che segue nell'uscire si è della matrice, la quale ritiene la parte più pura di quello, se ne ha bisogno, l'altra n'esce; questo sangue è detto menstruo. (II, cap. 16, 95)

L'edat en què la dona comença a experimentar aquesta alteració de les superfluïtats del cos, segons Marinello, és als 12 o als 13 anys. En aquest cas, el metge de Mòdena recorre a l'explicació de l'anècdota estranya d'un metge que havia atès una xiqueta embarassada, a Pavia, que no tenia més de 9 anys (II, cap. 16, 96), amb la qual cosa Marinello alterna les explicacions científiques i filosòfiques amb les escenes i experiències de la vida quotidiana. De vegades, argumenta Marinello, la sang de la menstruació resta dins del cos de la dona, i això impedeix quedar embarassada.

Llibre III (capítols 1-15)

El tercer llibre (capítols 1 a 15) és un seguit de consells pràctics, així com les cures en matèria d'obstetrícia, en tot allò referit a la gestació, al part i al postpart, així com a l'ofici de la llevadora. En aquesta part del tractat la dona és, doncs, la protagonista.

Cal partir del fet de destacar la separació de les tasques que havia d'assumir l'home i la dona en el part en tota la tradició medieval, cosa que explica que les dones es dedicaren a l'obstetrícia, i exerciren com a llevadores, comares o dides, i els hòmens es dedicaren als aspectes més teòrics de la medicina. Així, doncs, eren les dones les que assistien en els parts, ja que el pudor a veure les dones nues explicava l'absència de doctors, tret del cas que el fetus estiguera en perill de mort (Green 2000).

En aquest punt Marinello no partix d'una intenció ofensiva *per se*, sinó que coincideix amb una tradició que valorava la dona únicament des de la utilitat de la funció reproduc-

²² La menstruació de la dona és una font de malalties i d'impureses. El tema-tabú de la menstruació i els seus efectes perniciosos, sobretot l'olor que en desprenia, eren fonamentals per a allunyar els hòmens del contacte amb les dones. Al *De Contemptu mundi* d'Innocenci III es reafirma aquesta opinió "mulier que menstrua patitur reputatur inmundata" (Lewis, 101). La menstruació és, a més, l'origen de tot un seguit de malalties i principi de destrucció de les collites (motiu C141.1 de Thompson: "menstruous woman will ruin crops").

tiva; així mateix, continua la tradició de les hipòtesis filosòfiques que interpreten l'aparell genital femení com una espècie de membre viril intern al cos, al costat dels testicles femenins, els ovaris, així com els canals espermàtics, després que al 1561 Gabriele Fallopio, un dels més importants anatomistes i metges del segle XVI, ja havia descrit les funcions de les trompes de Fal·lopi (Kühn).

Marinello explica, en aquesta tercera part del tractat, com es forma la criatura en el ventre de la mare, seguint les teories de l'embriologia medieval: la matriu es tanca i agafa tot l'esperma, amb el calor del qual comença a unflar-se, tal com ocorre amb les llavors quan prenen de les arrels el nodriment (III, cap. 1, 236). Per tal de dur-se a terme la concepció serà necessària la virtut formativa de l'ànima, segons la qual es formaran, en primer lloc les parts superiors. El lloc de l'esperit és el cor, les vies del qual condueixen el nodriment; i com que són subtils i espirituals, en primer lloc es constitueix la carn del cor; en segon lloc, el fetge, de natura càlida; en tercer lloc, el cervell, de natura freda i flemàtica. Aquestos tres llocs o parts es generen a poc a poc gràcies a la virtut formativa, que condueix el calor. L'esperit, que roman en l'humor espermàtic, es divideix en: vital, natural i animal, amb la qual cosa, el primer membre que es crea és el cor, alhora que les virtuts de l'ànima es divideixen en: virtut animal (en el cervell), virtut natural (en el fetge), virtut vital (en el cor); aquesta darrera virtut és font i origen de les altres dues anteriors:

Così adunque se è un solo colore e un solo spirito e una sola virtù formativa, ne seguita che un solo membro sia primo ad esser fatto, il quale è il cuore, e da questo habbia principio il fegato e il cerebro, li quali membri primarii così come sono tre, così le virtù della anima si dividono in tre: l'una è nel cerebro, la quale si chiama animale; l'altra nel fegato, che si chiama naturale; la terza nel cuore, che si chiama vitale, la quale è fonte e origine dell'altre due. (III, cap. 1, 237)

Continua l'argumentació Marinello amb la teoria que, en darrer terme, es forma el melic, fet d'esperma i de sang. Amb aquest origen, el nounat comença a agafar figura, bé masculina, en 30 dies, bé femenina, en 40 dies, el mateix temps que dura la purgació de la dona després del part. Després d'aquest temps de formació s'infon l'ànima²³ i, doncs, la vida al nou ésser, fet que permetrà el moviment, que esdevindrà als tres o quatre mesos, segons siga mascle o femella, respectivament.

Com a resultat del nodriment necessari per a la criatura tot just formada, es genera la placenta²⁴, que està formada per dues túniques; allantoïdes (semblant a un intestí gros) i amnios (el mantell, segons alguns autors, com el mateix Marinello), llis i humit externament, en el qual la criatura està unida a través del melic; entre ambdues túniques se situa l'orina. Entre el melic i la criatura es forma una gran quantitat de suor que procedeix del nou ésser i roman durant tota la gestació; i són aquestes les aigües prèvies al moment del part, que s'expliquen perquè la criatura, que vol eixir del ventre, es mou, trenca la tela del mantell i comença a expulsar orina i suor. De vegades, la segona túnica no es trenca i la criatura en naix envoltada, sense que això implique, segons Marinello, que el nounat siga més venturós, encara que així ho manifesten algunes fetilleres:

²³ Existien tres teories pel que fa a la creació de l'ànima en el fetus, tal com explica Laurent: la primera, considerar que l'ànima es creava abans que el fetus; la segona, es basava en el fet que ànima i cos es creen de manera simultània; i la tercera teoria, segons la qual l'ànima es forma després del cos, trenta o quaranta dies després de la concepció. Aquesta darrera teoria, que és la més difosa, és la que detalla Marinello.

²⁴ En el text original italià s'empra el terme "secondina" per a referir-se a la membrana de la placenta. El terme grec es va traduir al llatí com a "membrana secundae", en el sentit de "membrana que s'expulsa en un segon temps." D'ací el terme "seconde o secondina" en l'obra de Marinello.

se tal volta avviene che si rompe la prima tela e si distacchi la seconda, esce la creatura involta nel manto, senza per ciò esser ella più avventurosa, o havere la pergamena, che si fa di questa tela più virtù che le altre; anchor che più le lodino le streghe. (III, cap. 1, 239)

Marinello explica com es reconeixen visiblement els símptomes per detectar que una dona està embarassada: en primer lloc, a la dona li desapareix el desig d'unir-se al marit; atès que la sang de la menstruació està aturada, les venes dels ulls estan unflades; la dona té dolors, mal de cap, pupil·les més xicotetes, pits unflats, pols més accelerat, i l'orina, que fins als sis mesos és groga i clara, a partir del sisé sembla aigua, mentres que a la fi de l'embaràs ja esdevé quasi semblant al color roig. Altres aspectes que es deté a explicar fan referència al fet d'esbrinar com se sabrà si el nounat és mascle o femella: si és xiquet la dona tindrà bon color de cara; un dels mugrons del pit dret agafarà color negre i el pit dret es farà més gran que l'esquerre. A més a més, quan la dona camine mourà primer el peu dret que l'esquerre; se li unflarà el ventre més en el costat dret i quan la criatura es mourà, la mare el notarà més també del costat dret²⁵, i el començarà a sentir molt més prompte que si es tracta d'una xiqueta; és a dir, les qualitats descrites amb un to més positiu faran referència a la criatura de sexe masculí, ben diferent del fet que es tracte d'una xiqueta: “Quando la creatura si move ella la sente più dal fianco destro che dal sinistro et molto prima la sente che non fa se è femina” (III, cap. 3, 244).

Durant el temps de la gestació, Marinello recomana uns hàbits de vida i una dieta específica: el pa haurà de ser blanc, sense segó; no es recomanen els menjars amargs o que fan sang, com ara naps, olives verdes, api, fenoll, ceba o all cru, sinó que caldrà menjar carn, capó, gallina o cabra, és a dir, menjars fàcils de digerir. Al segon mes la dona embarassada podrà menjar codony, peres, nous, panses, magranes i pomes. El vi, si en beu, en poca quantitat, serà negre, perquè confortarà l'estómac i generarà esperit i calor, tot i que convé clarificar-lo amb aigua; haurà de dormir tant com siga necessari. Si menja bé i segueix totes les recomanacions indicades, el fill serà sà, tindrà bons sentiments i assumirà bons costums: “e sappia che se viverà bene e di buoni cibi nascerà il figliolo sano, di sentimento buono e di buoni costumi, solamente che altra cagione non gli el tolga, come suol avvenire per malignità de menstrui” (III, cap. 5, 251).

Quan siga el moment del part, la dona tindrà dolor i continu desig d'orinar, fins que vessarà una gran quantitat d'humor aquós i una mica de sang: “e patisce alcuni dolori l'inginalia, la natura insieme e la schiena di dietro. Dapoi ha continuo desiderio di urinare. E parezzo ne viene fuori buona quantità di humore acquoso e ad alcune rompendosi qualche luogo della secondina, ne esce il sangue” (III, cap. 10, 268). I mentre experimenta

²⁵ Els conceptes de dreta i esquerra, associats a l'embaràs, tenen l'origen en Aristòtil i en el model basat en la lateralitat, que després va ser adoptat per Galé i es va tindre en consideració durant segles. Aquest model està relacionat amb el simbolisme del binomi esquerra-dreta, en què dreta significa favorable i esquerra està associat a tot el que és desfavorable. També va tindre especial relleu la simbologia pitagòrica dels contraris, on la dreta fa referència a l'home i a la qualitat càlida, mentres que l'esquerra s'associa a la dona i a la qualitat freda. Avicena es basava en el fet que l'úter es dividia en set cel·les: tres càlides a la dreta, on es formarien els barons, tres esquerres més fredes a l'esquerra, on es formarien les femelles, i una central que donaria lloc a éssers hermafrodites. La lateralitat s'aplica a diverses circumstàncies: els barons es conceben en la part dreta de l'úter, les xiquetes a la part esquerra; en l'ús dels peus per a caminar es té en compte si el peu que empra primer la dona embarassada és el dret, fet que significarà que la criatura serà de sexe masculí; també es fa veure la relació tenint en compte els ulls: si l'ull dret brilla més i el pit dret és més gran la criatura que naixerà serà xiquet (Martínez Ten, Adiego & Pérez Pedregosa).

aquest dolor, es recomana que camine²⁶ per l'estança, que haurà de ser càlida, cosa que alleugerirà el dolor. A més a més, Marinello recomana que la llevadora done a beure a la partera aigua amb llavors de lli, o triaga²⁷ amb vi, o decocció d'artemisa.

Més enllà d'aquests remeis naturals, durant molt de temps el moment del part es va envoltar d'aspectes ocults²⁸, fins i tot màgics, que partien de supersticions transmeses oralment i que, no cal dir, mancaven de tota base científica, sobretot pel que fa a la placenta i al cordó umbilical, que es va imaginar que atorgaven poder i altres qualitats sobrenaturals a qui els emprava (Laurent). En aquest punt, el tractat de Marinello insisteix en el fet que hi ha elements que presenten virtuts ocultes, com ara la caramida, o pedra imant que té la capacitat d'atraure el ferro i l'acer, o el corall²⁹, pedres que, òbviament, haurà d'agafar la partera en la mà dreta o portar-les penjades al coll: "Di queste una è la calamita, la quale dicono che se la donna nell'ora che ha i dolori la tiene nella man destra, sommamente le conferisce. Un'altra è il corallo, questo ove essa se'l ponga al collo; le giova molto" (III, cap. 10, 269).

Algunes raons per què algunes dones experimenten gran dolor en el part i algunes moren s'expliquen en aquesta part del tractat mèdic, tenint en compte diversos factors: la qualitat de la dona, la criatura, la matriu, la placenta, els òrgans pròxims a la matriu, el temps, la llevadora i altres causes externes. Quant a la qualitat de la dona, influeix si ha estat malalta o és dèbil per naturalesa, o massa grossa o vella, o que demostra més peresa de moviments que l'home, segons Marinello: "essendo le femine men forti et gagliarde che i maschi, e per conseguente più pigra a moversi, rende alla donna più difficile il parto" (III, cap. 11, 270). De vegades, el motiu de la complicació del part és la mateixa criatura, que no està ben encaixada a la matriu i naix de peus, cosa que té l'origen en la dona inquieta.

En aquest sentit, Marinello distingeix tres tipus de parts: el part natural, el naixement natural o la presentació vertical, motiu pel qual la llevadora ha de recomanar a la dona estar en repòs i respirar bé, per tal que el part siga favorable. Si, d'altra banda, és la matriu la causa de la complicació del part, pot ser perquè és de qualitat seca o massa reduïda, o bé perquè té hemorroides o apostemes que tanquen l'eixida. Pel que fa a la placenta, aquesta pot ser massa grossa i presentar problema per a trencar-se.

El que resulta sorprenent és que Marinello mateix, com qualsevol metge del moment, no intervinguera, si no es tractava d'un part problemàtic. Sí que intervenia després del part, recomanant estil de vida i remeis específics per a la recuperació. És la llevadora qui, consegüentment, haurà de tindre presents tots els problemes que poden afectar al correcte desenvolupament del part: ha de saber el temps que pot durar; ha d'estar pendent de la

²⁶ Aquesta tècnica s'explicava al segle X en els escrits d'Arif Ibn Sa'id, que aconsellava que la dona, en el moment del part, es gite i després s'alce i es passege per la cambra i que l'habitació estiga a temperatura temprada (Arjona).

²⁷ Ant. tiriaca (del llatí *theriaca*) que recull Galé en la *Theriakà*, reprenent l'invent d'Andròmac (segle I). Es tracta d'un antídoto per a curar les mossegades de rèptils verinosos. Inclou opi, a més d'altres elements, com saüc, mel, canyella i mirra. El preparat es va popularitzar a l'Europa medieval com a remei per a curar qualsevol malaltia. Normalment, es dissolia en aigua o en vi (Gignoll).

²⁸ Les llevadores van arribar a ser mal vistes, a causa de la tendència habitual als cultes pagans, a les creences màgiques i sobrenaturals, que consideraven que podien provocar el mal. El punt àlgid d'aquesta visió denigratòria de les llevadores i sanadores, va ser l'edició del llibre dels inquisidors Jacob Sprenger i Henry Kramer, *Malleus malleficarum* (1486) en una societat dominada per hòmens, en què la dona s'associava a la temptació d'origen diabòlic.

²⁹ D'aquesta manera, hom creia que les pedres roges, com el corall, tenien qualitats medicinals; així, tant el corall com l'atzabeja propiciaven bons parts, es consideraven antihemostàtics, afavorien la fertilitat i eren les pedres més usades per a combatre el mal d'ull. D'altra banda, les pedres blanques, com el corall blanc, ajudaven a augmentar la producció de llet en les dides (García Pérez).

dona des que comença a sentir dolor, ha de tindre en compte que la partera menge poc, però de gran aliment i fàcil de digerir (ous frescs, carn de pollastre o de gallina). Pel que fa a l'espai, la dona haurà de seure en una cadira obstètrica³⁰ durant una hora per avesar-se al lloc del part. Quan estiga la partera a punt haurà de saltar sobre un peu i sobre l'altre, cridar en veu alta i eliminar qualsevol ventositat. Després la llevadora i altres dones que puguen ajudar-hi fregaran el cos de la partera per tal que la criatura descendisca. La cambra haurà de ser càlida, però no massa, per tal com la qualitat de l'ambient és decisiva i l'ambient massa càlid fa que la dona s'afeblisca (III, cap. 11, 272).

Durant el part, l'actuació de la llevadora és decisiva: en primer lloc, haurà d'untar-se les mans³¹ amb oli de sèsam, de lli, d'ametles dolces o, en cas que no siga possible, amb greix de gallina i tocar amb suavitat, tanta com l'experiència professional ho permeta, per tal que la criatura pugui naixer fora més ràpidament. Mentrestant, les altres dones assistents se situaran a ambdós costats de la partera, l'hauran de confortar³² amb bones paraules i encoratjar-la, tot afirmant que la criatura que naixerà serà de gènere masculí: “Mentre che è intenta alli narrati servigi, essa e l'altre donne che le stanno datorno confortino la misera donna con buone e amorevoli parole, dicendole che la creatura è maschio e che prestamente si delibererà da quella noia” (III, cap. 11, 273). Després la llevadora proporcionarà a la partera algun cordial diluït en un bon vi.

Però si amb tot aquest procediment la criatura no naix, la llevadora haurà d'obrir la matriu amb l'espècul. Si la placenta és massa dura, caldrà trencar-la amb les ungles, un ganivet o un fòrceps³³, de manera que no es perjudique a la criatura³⁴. Si el part tarda a produir-se, perquè la criatura siga massa dèbil o imperfecta, aquesta morirà, sense poder rebre ajuda dels metges: “et qui sappiano le lavatrici che sono poco sperte che quando la secondina appare s'avicina la creatura all'uscita. Ma se la secondina sarà troppo dura rompasi con l'ungie o coltello o forfice, in maniera però che non tocchi ne offenda la creatura” (III, cap. 11, 274).

³⁰ La literatura mèdica remarca que la partera, tot just haja finalitzat el període de gestació, haurà de donar a llum en una cadira obstètrica, des de la qual una o diverses llevadores o assistents tindran cura de tocar-la i facilitar el naixement de la criatura. Aquesta tècnica, que és la més estesa durant l'època medieval, es va introduir amb Arib Ibn Sa'id, al segle X, que es referix a l'ofici de la llevadora en aquestos termes: “cuando la matrona haya terminado su trabajo bajará poco a poco la cabeza para que salga antes que sus miembros, pues esta es la más común de las formas de nacer y ayudará su salida si puede salir agarrando el feto con fuerza con su mano” (Arjona, 91).

³¹ Els tractats mèdics medievals expliquen tot el procés ritual que han de seguir les llevadores per a assegurar un part exitós; sobretot, destaca el *Lilium medicinae* de Bernat de Gordoni: “cuando se acerca el parto debe bañarse la mujer en tina en que haya malvas, malvavisco, violetas, manzanilla y corona de rey. Escojan una partera que tenga las manos delgadas, los dedos loargos para que dilaten la boca de la matriz suavemente y cuando rompe aguas hiéndanla sueavemente con las uñas y metan este pesario que hace ligero el parto sin peligro de aborto” (Cull i Dutton, I: 16).

³² Segons Arib Ibn Sa'id: “colocará bajo sus pies un velo o tela para que no le pueda perjudicar a ella lo dañino del suelo; para sujetarla se pondrá una mujer a su derecha y otra a su izquierda que la sujetarán con fuerza, animarán para el parto y la reconfortarán” (Arjona, 91).

³³ L'instrumental quirúrgic per tal d'extraure la placenta i, si escau, extraure el fetus que estiga mort, abraça tant ganivets com tenalles, punxons, ferros, etc. tal com es pot apreciar amb la lectura del llibre *Armamentarium chirurgicum* (Sculteti). A més a més, s'emprava l'anomenat “fòrceps d'Albucasi”, que no era un instrument per a extraure el fetus, sinó un aparell craneoclàstic, una tenalla dentada, pensada per tal d'aixafar el crani del fetus mort, tal com es descriu al tractat *Kitab al-Tasrif* d'Albucasi (any 1000) (Botiglion, D'Aloysio & Altieri).

³⁴ L'obsessió per no provocar dany ni diseccionar la criatura s'explicava perquè no es podia destruir la creació divina ni descobrir els secrets de la creació humana (Park). Malgrat tot, a poc a poc es van anar introduint excepcions a partir dels segles XIII i XIV, sobretot a Itàlia.

Alguns dels remeis efectius per a induir el part, segons Marinello, i que el part siga ràpid, són: anís, api, camomil·la, diluïts en vi negre, o coriandre, que haurà de sostindre entre l'engonal, o safrà amb vi, considerat com a aigua de la vida i un dels remeis curatius més emprats en tota la tradició medieval (III, cap. 11, 278). A més a més, es poden emprar arrels de llorer, diluïdes en vi, malrubí,³⁵ menta, comí i ruda,³⁶ així com arrel de safanòria, lligada al melic. Un altre dels remeis que ajuden al part i que haurà de prescriure la llevadora, són els banys,³⁷ sobretot aquells en què s'ha introduït malva, malví, llavors de lli, artemisa,³⁸ fenoll, donzell,³⁹ canyella, mirra i nou moscada. Tot i això, si el bany no és possible dur-lo a terme, per la feblesa de la dona, la llevadora pot emprar una esponja banyada amb aquesta aigua i fer fregues en el ventre. Si han d'usar supositoris, la llevadora els haurà de fer, a mode d'ungüent, amb mirra i herbes semblants, amb mel, i en farà un unguent (III, cap. 11, 279).

A més de tots els remeis descrits, les dones que assistien en els parts no tal sols havien de ser bones cristianes i de costums exemplars, sinó que tenien l'autorització⁴⁰ de pronunciar un baptisme *sub conditione*, d'emergència, en cas de necessitat (Beltrán; Gélis). En aquest sentit, i partint del fet que es tractava de dones de vida cristiana exemplar, remarca Marinello la importància que la llevadora pronuncie algunes oracions⁴¹ a l'orella dreta de la partera: “Memento, Domine, filiorum Edom in diem Hierusalem” (Psalm 137, 7) amb tres parenostres i naixerà la criatura tot d'una. Algunes altres llevadores preferien recitar un psalm: “Dixit Dominus domino meo scritto una carta vergine fino a tecum” (III, cap. 11, 285), és a dir, els dos primers versicles del Psalm 109: “dixit Dominus Domino meo sede a dextris meis donec ponam inimicos tuos scabillum pedum tuorum; virgam virtutis tuae emittet Dominus ex Sion dominare in medio inimicorum tuorum tecum.”

En aquest punt, Marinello es refereix a una anècdota, segons la qual una vella salernitana⁴² va afirmar a un metge i va jurar que havia fet parir tot d'una moltes dones de la

³⁵ Del ll. Marrubium, aquesta herba s'aplicava a l'època medieval a les parteres no ben purgades per a provocar la menstruació i també per a curar el flux sanguini (Cierbide).

³⁶ Als Ms. medievals la ruda silvestre es feia servir per a curar el mal de costat, del pit i els dolors d'articulacions; a més a més, provocava l'orina i la menstruació. Aplicada amb llorer s'emprava per a relaxar els testicles (Cierbide 2007).

³⁷ L'ús dels banys amb herbes aromàtiques que provoquen moviments intestinals és ben documentat en tota la tradició mèdica clàssica. Per exemple, Ibn al-Jazzar, al segle XII, al *Liber de Sinthomatibus Mulierum*, recomana banys en cas de part difícil i que s'ingerisquen aliments que relaxen el cos (Bos).

³⁸ L'artemisa era emprada ben sovint, com a droga per tal d'accelerar el part, disminuir el dolor i ajudar a la dilatació de la partera. A més a més, mesclada amb vi es feia servir per a expulsar la criatura a causa d'un mal part (Conde).

³⁹ Del ll. Absinthium, cast. Ajenjo, en la tradició medieval es feia servir, mesclat amb vi, per a curar el flux sanguini; també se solia aplicar el donzell per a l'halitosi, mesclat amb mel i bollit prèviament amb vi (Cierbide).

⁴⁰ En la legislació sinodal es fa referència al fet que les llevadores havien de saber administrar el baptisme, d'acord amb el Sínode de París (1313), el concili de Reims (1408) i la legislació d'Arres i Tounai al segle XV. Les llevadores havien d'aplicar el ritual del baptisme al nounat immediatament després d'una cesària, intervenció que només es duia a terme a l'Edat Mitjana en cas que la mare haguera mort en el part, per si de cas la criatura moria a continuació; en aquest cas, i si estava ja batejat, era possible soterrar l'infant en lloc sagrat (Taglia).

⁴¹ Existeix una gran diversitat d'oracions destinades a evitar un part complicat, ja que tant la mort de la criatura en el ventre de la mare com l'avortament s'interpretaven com a signe de maledicció, per la qual cosa s'atribuïa la culpa en no poques ocasions al dolent exercici de la llevadora i de les assistents al part. Tot i l'ampli ventall d'oracions per a un part exitós, el Parenostre, el Credo i l'Ave Maria són les oracions més resades per les llevadores durant els segles XV i XVI (Rabade).

⁴² Aquesta anècdota va estar atribuïda per Arnau de Vilanova a la Tròtula de Salern (segle XI), a la qual s'associaven pràctiques de tipus màgic o relacionades amb la bruixeria (Cabanès 2003). Segons Arnau de

manera següent: arribat el moment del part, feia beure a la partera tres grans de pebre, amb aigua o vi. Per cada gra recitava un parenostre i quan havia de dir “sed libera nos a malo” deia “sed libera hanc mulierem” i deia tres vegades a l’orella dreta de la partera unes paraules màgiques: “Bizamie, lamion, lamiad, azerai. Deus, Deus Sabaoth, pleni sunt coeli et terra gloria tua. Osanna in excelsis. Benedictus qui venit in nomine Domini. Osanna in excelsis” (III, cap. 11, 285).

Malgrat totes les tècniques adquirides per part de la llevadora, no són absents els problemes que poden esdevindre en el moment del part, com és el cas que la criatura estiga morta en el ventre de la mare. Un símptoma evident és que la partera, després de quatre o cinc dies de patir dolor, no ha parit encara; sobretot, una prova evident és que a la dona li put l’alé, té molt de dolor al voltant del melic, està esgotada, pàl·lida, no té gana de menjar, no dorm i presenta febra (III, cap. 12, 286). En aquest cas concret, com ja s’ha esmentat, el metge podia i havia d’intervindre, per tal d’extraure el fetus mort, mitjançant una cesària *post mortem* (Donnison 1977); la dona ha de romandre gitada, amb les cames en alt, mentre la llevadora fa que no es moga⁴³; prèviament li han donat dos o tres llesques de pa banyat en vi, per tal que no li falte l’ànim. Mentre el metge fa la seua tasca, les dones banyen la cara de la partera amb vi.

Si, d’altra banda, el part és exitós, la partera haurà de seguir una sèrie de prescripcions que la llevadora li explicarà: el primer dia només podrà beure una mica de suc. Transcorreguts set dies, podrà començar a ingerir aliments, en poca quantitat. I quan vulga defecar ho haurà de fer estant al llit fins passats catorze dies (III, cap. 14, 306). Sí que caldrà fer ús del bany després de tres dies, amb aigua en què s’hauran introduït herbes odoríferes. Malgrat tot, si experimenta algun apostema, el metge podrà recomanar un empastre de malví, donzell, artemisa i trementina, que segons Marinello és un remei òptim per a curar malalties (III, cap. 14, 312).

Moltes altres cures s’especificuen en aquesta darrera part del tractat per a la perfecta recuperació de la partera: bany saludable on s’han introduït herbes amb propietats curatives per al mal de matriu, ús d’herbes aromàtiques, com l’orenga⁴⁴, mel mesclada amb un bon vi, i un seguit de receptes, en cas de no disposar d’algun dels ingredients, que Marinello descriu amb el màxim detall.

A mode de cloenda

Amb tot, després de la lectura guiada de les diverses parts en què s’estructura el tractat mèdic de Giovanni Marinello, i a mode de cloenda, cal remarcar que, tot i compartir una tradició mèdica que beu de les fonts hipocràtiques i s’emmarca en el context europeu de la misogínia medieval, el motiu d’aproximar-nos a un tractat mèdic italià no és únicament estudiar una obra que pretén aportar consells pràctics en matèria d’obstetrícia i de ginecologia. Més enllà d’estudiar el contingut teòric, s’ha pretés acostar l’obra de Marinello a un públic més ampli, així com reivindicar la lectura dels clàssics escrits en una llengua

Vilanova, la dona havia de tindre tres grans de pebre a la mà, en el moment del naixement de la criatura i de pronunciar, junt amb el parenostre, la fórmula màgica que transcriu ací Marinello. D’altra banda, cal tindre present que el pebre s’emprava com a medicament contra el verí i s’aplicava per a alleugerir els dolors del part (Cierbide).

⁴³ Aquesta tècnica es feia explícita en Arrib Ibn Sa’id, en referir-se a l’alimentació de la mare durant el part: “si la mujer es débil y delgada temerá la matrona que se desmaye, la sentará en la cama, le prohibirá andar y le alimentará con sopa de pollo magro y miga de pan fresco para reforzar su aguante ante los dolores del parto” (Arjona, 92).

⁴⁴ En els Ms. Medievals, l’orenga s’aplicava per a curar les mossegades d’animals verinosos; hom creia que mesclat amb aigua i mel provocava la menstruació i mesclat amb vi curava el mal de cap (Cierbide).

romànica, com a element indispensable per tal de conèixer el pensament i la cultura d'una època marcada per les idees emergides del concili de Trento. Des d'aquestes pàgines, s'ha argumentat l'interés que suscita l'estudi de la ideologia lingüística de Marinello, així com el seu gust per la *lingua volgare*. De més a més, i partint de l'enfocament de la medicina medieval, hom ha pogut contrastar, des del distanciament temporal evident, les nocions referents a obstetrícia i ginecologia, àmbit en què se centra el llibre de Marinello, unit a elements com ara la màgia, la filosofia i el pensament del segle XVI, on no són absents els elements literaris, novel·lescos o, fins i tot, retòrics, que demostren un saber enciclopèdic que ultrapassa el llindar del simple exercici mèdic professional.

Després d'aquest recorregut pel contingut de *Le medicine...*, cal posar de relleu la importància de reivindicar l'estudi d'un tractat mèdic que té el gran mèrit d'haver estat escrit per un professional de la medicina, home culte del moment, que pren la decisió de trencar amb la literatura mèdica hermètica, destinada a una minoria d'especialistes. L'obra de Marinello, en aquest sentit, és un reflex de com la medicina pot arribar a un públic ampli que entén la llengua en què està escrit el tractat, sense incórrer en col·loquialismes o en estil pla. Res més lluny de la realitat, la prosa de Marinello és artificiosa i reflecteix el tarannà científic d'un professional de la medicina, a més d'un intel·lectual que reivindica el valor de la paraula, com a mitjà de comunicació del saber científic.

Obres citades

- Altieri Biagi, M. L., C. Mazzota, A. Chiantera & P. Altieri. *Medicina per le donne nel Cinquecento*. Torino: Utet, 1992.
- Aquino, s. Tomás ed. *Suma de Teología*. Madrid: BAC, 1998. 5 vols.
- Aristòtil ed. *De generatione animalium* (Drossaart Lulofs ed. lit.). Oxford: Scriptorum classicorum bibliotheca oxoniensis, 1965.
- Arjona, A. *El libro de la generación del feto, el tratamiento de las mujeres embarazadas y de los recién nacidos. Tratado de Obstetricia y Pediatría del siglo X de Arib Ibn Sa'id*. Sevilla: Soc. Pediatría Andalucía Occidental y Extremadura, 1991.
- Averrois. *Colliget libri VII*. Venetiis, 1562. 11 vols.
- Avicenna. *Liber Canonis*. Hildesheim: Georg Olmos, 1964.
- Bos, G. "Ibn Al-Jazzar on women's diseases and their treatment." *Medical History* 37 (1993): 308-310.
- Botigliani, F., D. D'Aloysio & P. Altieri. "Il forcipe nella storia." *Alma Mater Studiorum, II* (1989): 1137ss.
- Cabanes, P. "Sexualidad en la Europa medieval cristiana." *Lemir* 7 (2003): 1-20.
- . "La Medicina en la Historia Medieval Cristiana." *Espéculo. Revista de estudios literarios* 32 (2006). Disponible a Internet: <<http://www.ucm.es/info/especulo/numero32/medicime.html>>
- Cierbide, R. "El aguardiente y el vino como componentes de remedios medicinales según los Ms. Medievales." *Revista Internacional de Estudios Vascos* 52, 1 (2007): 11-79.
- Cifuentes, L. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona/Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona/Universitat de les Illes Balears, 2006.
- Conde, F. "Parteras, comadres, matronas. Evolución de la profesión desde el saber popular al conocimiento científico." *Academia de Ciencias e Ingenierías de Lanzarote. Discursos académicos* 49 (2011): 1-58.
- Creixell, I. *Andreas Capellanus. De amore*. Barcelona: El Festín de Esopo/Quaderns Crema, 1984.
- Cull, J. & B. Dutton. *Bernardo de Gordon. Lilio de medicina*. Madison: University of Wisconsin, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1991. 2 vols.
- Donnison, J. *Midwives and medical men. A History of Inter-professional rivalries and women's rights*. London: Heinemann Educational Books, Lrd, 1977.
- Gutiérrez, B. "El lenguaje de la medicina en español: cómo hemos llegado hasta aquí y qué futuro nos espera." *Panace* 15, 39 (2014): 86-94.
- García Ballester, L. *Galeno en la sociedad y en la ciencia de su tiempo*. Madrid: Guadarrama, 1972.
- García Ballester, L., M. McVaugh & A. Rubio. *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*. Philadelphia: American Philosophical Society Library, 1989.
- García Pérez, N. "El consumo suntuario en el Renacimiento. Usos y funciones de las piezas de plata y oro." En J. Rivas ed. *Estudios de platería*. Universidad de Murcia, 2006. 247-257.
- Gélis, J. *Les enfants des limbes. Mort-nés et parents dans l'Europe chrétienne*. Lonrai, 2006.
- Gignoll, F. "Los inventores de medicamentos y el privilegio real." *Boletín Sociedad Española de Historia de la Farmacia* 71, 99 (1967).
- Green, M. "Documenting Medieval Women's Medical Practice." En L. García-Ballester, R. French, J. Arrizabalaga & A. Cunningham eds. *Practical Medicine from Salerno*

- to the Black Death. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 322-352.
- . *Women's healthcare in the medieval west*. Hampshire: Ashgate, 2000.
- Gutiérrez, B. Las mujeres y la medicina en la Edad Media y primer Renacimiento. *Cuadernos del CEMyR*, 23 (2015): 121-135.
- Herrero, M. C. Concepción y erotismo en la literatura médica medieval. *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 32, 2 (2012): 299-314.
- Hipócrates ed. *Tratados hipocráticos*. Madrid: Gredos, 1986.
- Jacquart, D. & C. Thomasset. *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*. Barcelona: Labor, 1989.
- Ketham, J. de ed. *Fasciculus medicinae. Stampato in Venezia nell'anno 1493 da Giovanni e Gregorio de Gregori copia acquarellata conservata presso la Civica Biblioteca di Bergamo, incunabolo P310, Monumenta Longobardica op. VIII Collana Opere Antiche*. Bergamo: Gutenberg-Gorle, 1976.
- Kühn, K. ed. *Galen Opera omnia*. Hildesheim: Olms, 1964-1965.
- Laín, P. *La medicina hipocrática*. Madrid: Revista de Occidente, 1970.
- Laurent, S. *Naître au Moyen Âge. De la conception à la naissance: la grossesse et l'accouchement (XII-XV siècle)*. Paris: Le Léopard d'Or, 1989.
- Lewis, R. ed. *De miseria condicionis humane*. Athens: The Chaucer library; The University of Georgia Press, 1978.
- Lattus, J. i E. Carreño. "El asiento del nacimiento." *Rev. Obstet. Ginecol. - Hosp. Santiago Oriente dr. Luis Tisné Brousse* 5, 1 (2010): 41-50.
- Marinello, G. *Gli ornamenti delle donne tratti dalle scritture d'una reina greca*. Venezia: De Franceschi, 1562.
- . *Prima e seconda parte della copia delle parole*. Venezia: Valgrisi, 1562.
- . *Dittionario di tutte le voce italiane, usate da migliori scrittori antichi et moderni*. Venezia: Brevilacqua, 1565.
- . *Le medicine partendenti alle infermità delle donne*. Venezia: Valgrisi, 1574.
- . *Retorica ad Alessandro*. Venezia: G. Valgrisi, 1575.
- . *Vier Bücher von rechter, vnverfälschter, eusserlicher Zier der Weyber: Darinnen nicht allein angezeygt wirdt, wie sie den Leyb lang Gesund, rayn vnnd schön behalten, sonderen auch alle desselbigen eusserliche Gebrechen durch Hilff der Artzney abschaffen*. Augsburg: Jeremias Martius, 1576.
- . *De peste ac de pestilenti contagio liber*. Venezia: G. Percacino, 1577.
- . *Hippocratis Aphorismi*. Venezia: G. Brugnolo, 1582.
- . *Trois livres appartenans aux infirmités et maladies des femmes* Paris: J. Libéault, 1582.
- . *Thresor des remèdes secrets pour les maladies des femmes*. Paris: J. du Puys, 1585.
- . *Le medicine partendenti alle infermità delle donne*. Venezia: Bonfadino, 1610.
- Martínez Ten, P., B. Adiego & J. Pérez Pedregosa. "Determinación del sexo fetal en el primer trimestre de la gestación: estudio prospectivo." *Revista chilena de obstetricia y ginecología* 75, 2 (2010): 117-23.
- Massé, M. C. *La esterilidad en la historia. Sufrirla, comprenderla y superarla*. Madrid: Dykinson, 2016.
- Mercurio, G. *Della commare o riccoglitrice di Scipione Mercurio*. Venezia: Battista Ciotti, 1595.
- Oroz, J., M. Marcos & M. Díaz eds. *San Isidoro de Sevilla. Etimologías. Edición bilingüe*. Madrid: BAC, 1982. 2 vols.
- Park, K. "The life of the corpse: division and dissection in Late Medieval Europe." *Jour-*

- nal of History of Medicine* 50 (1997): 111-132.
- Rabade, M. P. "Expresiones de la religiosidad cristiana en los procesos contra los judaizantes del tribunal de Ciudad Real/Toledo." *España medieval* 13 (1990): 303-330.
- Roig, J. *Spill de Jaume Roig* (ed. Anna Peirats). València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2vols+Cd, 2010.
- Sánchez González, M. N. "Nombres de composiciones farmacológicas formados con la partícula griega DIA contenidos en obras médicas medievales castellanas." *Filologia Románica* 7 (1990): 151-173.
- Sculteti, J. *Armamentarium chirurgicum*. Venezia: Typis Combi et La Nou, 1665.
- Solomon, M. *The Mirror of coitus. A translation and edition of the fifteenth-century Speculum al foederi*. Madison, Wisconsin: The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1990.
- Sprenger, J. & H. Kramer, eds. *Malleus malleficarum*. Lyons, 1669.
- Taglia, K. "Delivering a Christian identity: Midwives in Northern French Synodal Legislation, c. 1200-1500." En P. Biller & J. Ziegler. *Religion and medicine in the middle ages*. New York: New York Medieval Press, 2001. 77-90.
- Temkin, O. *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*. Londres: Ithaca, 1973.
- Thompson, S. *Motif-index of folk-literature*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1955-1958. 6 vols.
- Usandizaga, M. *Historia de la obstetricia y de la ginecología en España*. Barcelona: Labor, 1944.